

ԱՔՐԱՀԱՄ ԵՐԵՎԱՆՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԵՐԱԳՄԱՑՆ» ԵՐԿԸ

Հոդվածում ներկայացվում են 18-րդ դարի պատմիչ Աբրահամ Երևանցու կենսագրության ժլատ ուրվագծերն ու նրա «Պատմություն Պատերազմացն» երկի ընդհանուր, բայց հատկանշական բովանդակությունը: Երկի՝ հատկապես գրական արժեքի վերլուծության տեսանկյունից հաշվի են առնվել հրատարակված երկու բնագրերն էլ: Քննվում են բանասիրական, արժեքանական, գաղափարական, թեմատիկ, լեզվաոճական բազմաթիվ հարցեր:

Բանալի բառեր. պատմագրություն, ինքնագիր, արտագրություն, աղբյուրներ, ժանր, ընդօրինակություն, հիշատակարան:

Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն» երկը, թեպետ ուշ հայտնաբերվելու պատճառով որոշակիորեն չի ենթարկվել բանասիրական և պատմագրական կոնկրետ դասակարգումների, և համեմատաբար սակավ է շրջանառվել, այնուամենայնիվ, իր ժամանակաշրջանի հայ պատմագրության կարևոր երկերից մեկն է: Ստեղծված լինելով հայ դասական պատմագրության ժանրային անկման և, ըստ էության, վերացման շրջանում, Աբրահամ Երևանցու Պատմությունը յուրովի ամբողջացնում է ժանրի այսպես կոչված «պարտությունը» գիտական պատմագրությանը: Մյուս կողմից՝ Աբրահամ Երևանցին, դրսևորելով պատմագրության ժանրի երբեմն թեպետ ինտուիտիվ գիտակցություն, ստեղծել է մի երկ, որը, արժեքավոր լինելով պատմագիտական տեսանկյունից, միաժամանակ ուշագրավ հատկանիշներ է երևան բերում նաև որպես գրական երկ: Նրա «Պատմություն պատերազմացն» երկը, այդ առումով, որոշակի հատույթներում նախանշում է նաև ձևավորվող հայ նոր գրականությանը հետագայում բնորոշող երևույթներ:

1.

Նույնիսկ այն դեպքում, երբ 1938 թվականին առաջին անգամ լույս տեսավ Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն» աշխատությունը, նրա մասին կենսագրական չնչին իսկ տվյալներ հայտնի չէին: Այդ պատճառով է նաև, որ Պատմության առաջին հրատարակության նախաբանում անգամ ոչ մի խոսք չկա նրա անձի մասին: Ուշագրավ է, որ այն ձեռագրի ընդօրինակությունում, որի հիման վրա կատարվել էր այդ հրատարակությունը, Աբրահամ Երևանցի անունն իսկ չի հիշատակվում¹: Հետագայում էլ, մոտ 40 տարի Աբրահամ Երևանցու անձը պարուրված էր

¹ «...պատճենն արտագրողը բաց է թողել հեղինակի անունը», – գրում են հրատարակիչները (տե՛ս **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմություն պատերազմացն, 1721-1736 թ., Երևան, ԱրմՖանի հրատարակչություն, 1938, էջ 5): Հ. Սահակ Ճեմճեմեանը, որի աշխատասիրությամբ հետագայում լույս տեսավ Աբրահամ Երևանցու Պատմության երկրորդ հրատարակությունը, այս առումով հակված է ենթադրելու, որ «շատ հաւանաբար՝ նիւթին տեղեակ անձ մը տուած է հեղինակին ճշգրիտ անունը, եւ այն

որոշակի մշուշով²: 1977 թվականին նրա աշխատության բուն բնագրի հրապարակումը Վենետիկում՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմյանի աշխատասիրությամբ, երևան բերեց թեպետ ժլատ, բայց, այնուամենայնիվ, կարևոր ու ինչ-որ առումով ողբերգական կենսագրական մանրամասներ: Պարզվեց, որ Պատմության ինքնագիրը ձեռագրում պահպանվել է Աբրահամ Երևանցու թողած մի փոքրիկ հիշատակարան, որտեղ մի կողմից՝ առկա են կենսագրական որոշ տվյալներ, մյուս կողմից՝ նշվում են այն շարժառիթները, որոնք դրդել են շարադրելու Պատմությունը, որը նույնպես պակաս կարևոր հանգամանք չէ. «Վերջ եղավ զայս պատմութիւնիս բանըն, այլ ոչ գիտեմ քան սիս յառայվել. այս էր որ տեսի աչաց իմոյ գրեցի եւ յիշեցի, թվ. ՌՃՀԳ (=1724) ումն մինչ ի 1183 (=1734): Շուրջ եկի ի մէջ օսմանցու, ի մէջ պարսոյ, տեսի եւ գրեցի, եւ Երեւանցի Յօհանէս որդի Աբրահամ, որ զայս յիշեցի այս պատմութիւնըս: Օվ աստուածայսէր քրիստոնէս, կարդայ զայս պատմութիւնըս, ողորմիս ասէ իմ հօր Յօհանին, իմ մայր Մարամին եւ քույր Դարդայ խաթունին, իմ քոյր Շահումին, իմ եխպար Կոստանդին, եխպար Ղարայկօզին, եխպար Ատի բէկին, եխպար Փիլումին, եխպար Պետրոսին, եխպար Փանոսին: Զայս անունքս որ յիշեցի, ի ձեռն օսմանցու մարտիրոսայցան, թէ մայր, թէ հայր, թէ եխպար»³:

Այս ժլատ, բայց չափազանց խոսուն հիշատակարանային վկայագրությունը երևանում է մի մեծ ընտանիքի ողբերգական պատմություն: Հստ ամենայնի՝ Աբրահամ Երևանցու բոլոր հարազատները օսմանյան սրի զոհեր են դարձել:

Իր կրթության, գործունեության բնույթի մասին Երևանցին չի խոսում, սակայն դատելով պատերազմական գործի վերաբերյալ նրա հստակ իմացություններից, դրանց մեկնաբանություններից, գենքերի, զինատեսակների մասին գիտելիքներից, կարելի է ասել, որ ռազմական գործում ինչ-որ առումով թրծված, գուցե չափազանց հմուտ աշխարհիկ անձնավորություն է եղել: Կրթությունն, ըստ ամենայնի, թերի է, քանզի նրա Պատմության ինքնագիրը բնագիրը լեցուն է հազարավոր ուղղագրական, ոճական սխալներով, թեպետ պատումը շատ կենդանի է, և երևում է, որ Աբրահամ Երևանցին լավ պատմող է եղել: Պատմությունը գրելուց հետո նրա ճակատագիրը նույնպես անհայտ է:

2.

Աբրահամ Երևանցու մեզ հասած միակ աշխատությունը «Պատմութիւն պատերազմացն» վերնագրով երկն է: Այն բավական ուշագրավ և հետաքրքիր հրատարակչական պատմություն ունի: Առաջին անգամ լույս է տեսել 1938 թվականին, Երևանում, Արմֆանի հրատարակչությամբ, պրոֆ. Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի խմբագրությամբ: Հրատարակության կարճ առաջաբանում պարզաբանվում են երկի ձեռագրի հետ կապված որոշ հարցեր: Նշվում է, որ ձեռագիրը Ազգային ընկերության

Լեռնի միջոցով ելած է հրապարակ» (տե՛ս՝ **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն, 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 6:

² Իր 1971 թվականին լույս տեսած «Երևանի պատմությունը. 1500-1800 թթ.» գրքում, օրինակ, Թադևոս Հակոբյանը հետևյալն է գրում. «Նա (Աբրահամ Երևանցին.՝ Ա.Ն.) իր մասին կենսագրական տեղեկություններ չի հաղորդել: Նրա կյանքի վերաբերյալ ընդհանրապես հիշատակություններ չկան: Միայն հայտնի է, որ նա Երևանցի պատմագիր է, ապրել է XVIII դարում և գրել է «Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թթ.» վերնագիրը կրող պատմագրական երկը» (տե՛ս՝ էջ 411):

³ Տե՛ս՝ **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 6:

մատենադարանին նվիրել է Լեոն՝ 1928 թվականի հունվարի 13-ին, «սակայն առանց տպագրության իրավունքի»⁴, որի հիման վրա էլ իրականացվել է երևանյան հրատարակությունը: 1939 թվականին Երևանցու Պատմությունը թարգմանվել և լույս է տեսել նաև ռուսերեն⁵:

Հետագայում, 1977 թվականին, Հ. Սահակ Ճեմճեմյանի աշխատասիրությամբ իրականացվեց Աբրահամ Երևանցու Պատմության մի նոր հրատարակություն (լույս է տեսել Վենետիկում), որի նախաբանում լույս սփռվեց մի շարք դեռևս անհայտ հանգամանքների վրա: Պարզվեց, որ 1938 թվականի հրատարակությունն իրականում կատարվել է ոչ թե Աբրահամ Երևանցու ինքնագրի պատճեն-արտագրությունից, այլ Մխիթար Աբրահոբ աշակերտներից Հ. Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանի (1691-1772) կողմից կատարված խմբագրության պատճեն-արտագրությունից: Ստացվում է, որ Աբրահամ Երևանցու Պատմությունն ունի երկու բնագիր՝

ա) ինքնագիր բնագիր, որն ունի «Պատմութիւն թագայորի Պարսից» կամ «Պատմութիւն Պարսոյ» վերնագիրը,

բ) խմբագրություն բնագիր:

Հ. Սահակ Ճեմճեմյանն այսպես է բացատրում այդ խմբագրության անհրաժեշտությունը. «ԺԸ. դարու գրական ըմբռնումով՝ չէր կարելի հրապարակ հանել Աբրահամ Երևանցիի ինքնագիր օրինակը ինչպես որ էր: Միւս կողմէ, սակայն, Մխիթարեան վարդապետ մը, չուզելով որ պատմութիւնը մնար փոշիներու տակ ու անծանօթ, ձեռքի տակ ունենալով Աբրահամի ինքնագիր օրինակը, կենդանացուցած է զայն, շարադրելով ամբողջապես նոր»⁶: Այս առումով, կարծում ենք, շատ կարևոր է, որ Հ. Սահակ Ճեմճեմյանը նույն գրքում հրատարակել է Պատմության երկու տեքստերն էլ:

Այս հանգամանքը, բնականաբար, չի փոխում Աբրահամ Երևանցու Պատմության **բովանդակությունը**, սակայն պատմահայեցողության, իրադարձությունների տրված գնահատականների, պատճառահետևանքային կապերի բացահայտման և առավել ևս՝ պատմագրության ժանրային օրենքներին և տրամաբանությանը ենթարկվելու, գրական-գեղարվեստական հատկանիշությունների երևանման տեսանկյունից, իրականում գործ ունենք երկու **տարբեր** աշխատությունների հետ: Ուստի բուն գնահատում-արժևորումի տեսանկյունից նախնառաջ պետք է դիտարկել Աբրահամ Երևանցու Պատմության **ինքնագիր բնօրինակը**, բնականաբար, արժանին մատուցելով նաև Հ. Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանին և նրա կատարած աշխատանքին և ըստ հարկի անդրադառնալով ու արժևորելով:

Ժամանակագրական տեսանկյունից ընդգրկելով ավդանների ապստամբությունից մինչև Նադիր Շահի գահակալությունը կատարված դեպքերը (1721-1736 թթ.)՝ Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմացն» երկը արժեքավոր աղբյուր

⁴ Տե՛ս **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թ., Երևան, ԱրմՖանի հրատարակչություն, 1938, էջ V:

⁵ **Абраам Ереванци**, История войн (1721-1736 г.г.), Ереван, 1939.

⁶ **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 8: Աբրահամ Երևանցու Պատմության այս հրատարակությունը պարունակում է բավական հանգամանալից առաջաբան, որում մանրամասն ներկայացված են երկի ձեռագրերի և խմբագրումների հետ կապված բոլոր մանրամասները՝ ընդհուպ ձեռագրերի մանրակրկիտ նկարագրությունը:

Է Անդրկովկասի և ռուս-պարսկական հարաբերությունների պատմության համար: Պատմության կարևոր վկայագրություններից է Բ գլուխը, որտեղ մանրամասն նկարագրված է 1724 թվականի Երևանի պաշտպանությունը: Եվ ընդհանրապես Երևանցու Պատմությունը հետաքրքիր տեղագրական տվյալներ է պարունակում հին Երևանի մասին, որոնք հատկապես այսօր շատ արժեքավոր են: Եվ ընդհանրապես XVIII դարի այդ 15 տարիներին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադարձությունների, տարբեր ժողովուրդների փոխհարաբերությունների, նրանց մղած պատերազմների ուսումնասիրության առումով Աբրահամ Երևանցու Պատմությունը չափազանց արժեքավոր աղբյուր է, մանավանդ որ պատմիչը՝ բավական այսպես ասած՝ անպաճույճ ոճ ունի և պատմելու նյութի հանդեպ անսեթևեթ վերաբերմունք, որը մղում է վկայագրել գրույցներ, դեպքեր, որոնք, այսպես կոչված՝ քննական, կանոնիկ պատմագրությունը զանց կառնեք, և որոնք հետաքրքիր են նաև ազգագրական տեսանկյունից:

Ըստ էության անհայտ լինելով՝ Աբրահամ Երևանցու պատմությունն, այնուամենայնիվ, մինչ հրատարակվելը հիշատակվում է տարբեր աշխատություններում: Նախ՝ Ղևոնդ Ալիշանն է օգտվել Երևանցու աշխատության Վենետիկում պահվող ձեռագրից՝ առանց աղբյուրը նշելու⁷, այնուհետև Լեոն է իր տարբեր աշխատություններում քաղվածքներ արել: Մասնավորապես «Պատմութիւն Երևանի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1837-1912)» աշխատության մեջ նա գրում է. «...Աբրահամ Երևանցին, մինչև այժմ անհայտ մնացած մի հայ պատմագիր, որի գործը դեռ ձեռագիր, գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան վանքի մատենադարանում»⁸: Այնուհետև ծանոթագրության կարգով հավելում է. «...պատմությունը գրված է մաքուր գրաբար լեզվով և պարունակում է իր մեջ շատ հետաքրքրական, մինչև այժմ անծանոթ մնացած մանրամասնություններ»⁹: Ըստ էության, Լեոյի այս գնահատականը առաջինն է Աբրահամ Երևանցու և նրա աշխատության մասին, թեպետ «գրված է մաքուր գրաբար լեզվով» արտահայտությունը վկայում է, որ նրան ծանոթ տեքստը Հ. Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանի խմբագրածն է:

Ինչևէ, Ալիշանի և Լեոյի աշխատություններում կիրառությունները արդեն իսկ վկայություն են Աբրահամ Երևանցու վկայագրած տեղեկությունների պատմագիտական արժեքի:

Մյուս կողմից՝ հիշատակարանում հավաստված այն փաստը, որ ինքը նկարագրված իրադարձությունների ականատեսն է, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ նա ձգտում է բոլոր մանրամասներով ու նրբերանգներով ներկայացնել իրադարձությունների ժամանակագրությունը տարիներով, ամիսներով, օրերով ու նույնիսկ երբեմն ժամերով, մի խոսքով՝ հնարավոր ամենայն ստույգությամբ, Աբրահամ Երևանցու Պատմությունն ինքնին արժևորում է որպես սկզբնաղբյուր: Ավելորդ չէ նշել, որ աշխատության այս առանձնահատկությունները պատմագիտական արժեքի տեսանկյունից ընդհանրական են այն յուրահատկություններին, որոնցով բնորոշվում է հայ պատմագրությունը իր այսպես կոչված՝ անկման շրջանում: Այն է՝ առավել քիչ գեղարվեստականություն, առավել քիչ վերլուծություն, և գլխավորաբար՝ ժամանա-

⁷ Տե՛ս **Ալիշան Ղևոնդ**, Այրարատ, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 1890, էջ 305:

⁸ **Լեո**, Պատմութիւն Երևանի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1837-1912), Թիֆլիս, 1914, էջ 72:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

կագրություն: Սա կարելի է ասել, ժանրային առանձնահատկություն է: Այստեսակ ժանրային մոտեցումը, բնականաբար, ազդում է երկի գրական արժեքի վրա, զուգահեռ՝ բարձրացնելով պատմագիտական արժեքը: Այս առումով հատկանշական է նաև Երևանցու՝ իբրև պատմողի դիրքավորումը: Նա ձգտում է վկայագրել գլխավորապես պատմությունը՝ առանց ոճական ու լեզվական խնամքի: Եվ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Հ. Սահակ Ճեմճեմյանը, «Աբրահամ գրած է ԺԸ. դարու առաջին կեսին, երեւանեան գաւառաբարբառով, բացատրութիւններով եւ բառաթերքով... Այս երեւոյթն ալ գիրքին կուտ ալ հարազատութեան նոր փաստ մը եւ միաժամանակ վստահութիւն, թէ հեղինակը հետամուտ չէ եղած խնամելու լեզուն եւ բացատրութիւնները, այլ **ուզած է աւանդել մեզի լոկ պատմութիւնը**, ինչպէս որ տեսած է եւ լսած»¹⁰:

Ամեն դեպքում, այն հանգամանքը, որ Աբրահամ Երևանցին, այսպես ասած՝ բնատուր պատմիչ է և ներկայացնում է բացառապես իր տեսածն ու լսածը՝ հիմնականում հենվելով բանավոր աղբյուրների վրա, առավել հաճախ՝ առանց քննաբանական մոտեցման ու հայացքի, կարող է երկակի տպավորություն ստեղծել՝ նրա պատմագրական երկի պատմագիտական արժեքի շուրջ: Նախ՝ այն պարագան, որ Աբրահամ Երևանցին բացարձակապես ոչ մի նախընթաց կամ զուգընթաց գրավոր աղբյուր չի վկայակոչում, նրա երկը դուրս է թողնում այսպես կոչված՝ քննաբանական հատույթից: Մյուս կողմից՝ թե՛ իր՝ որպես ականատես պատմիչի հանգամանքը, թե՛ նրա հաղորդած տարբեր տեղեկությունների ստույգության փաստարկումը հետագա այլ աղբյուրներով, մղում են արժանահավատ համարել նրա երկի վավերագրումները, ընդհանրության մեջ նրա պատմագիտական արժեքը համարել բարձր:

Այնուամենայնիվ, Աբրահամ Երևանցու Պատմության պատմագիտական արժեքի մասին խոսելիս, հատկապես վերլուծականության, ընդհանրացումների, գնահատումների տեսանկյունից, պետք է հաշվի առնել ուշագրավ մի հանգամանք: Հարցն այն է, որ նրա Պատմության ինքնագրի հետագա խմբագրողը ոչ միայն ոճական ու լեզվական առումով է շտկել տեքստը, այլև հավելել է որոշ գնահատականներ և մեկնաբանություններ՝ հենց պատմական իրադարձությունների գնահատման տեսանկյունից: Ուստի ստացվում է, որ մի շարք դեպքերի ու իրադարձությունների գնահատականը, ըստ էության, ոչ թե Աբրահամ Երևանցունն է, այլ նրա ձեռագրի խմբագրինը: Իհարկե, ինչպես նշում է Լևոն Բաբայանը՝ «Այդ լրացումներն ու մեկնաբանությունները ոչ միայն ամբողջացնում են Երևանցու բնագիրը, այլև իրենց պարունակած բովանդակությամբ նոր իմաստ են տալիս առանձին իրադարձություններին ու երևույթներին, ավելի որոշակի բացահայտում դրանց պատճառները»¹¹, սակայն **նոր իմաստ** ասվածն ամեն դեպքում խմբագրի միջամտությունն է, ընդ որում՝ հետահայաց, երբ արդեն այլ աղբյուրներով, վերլուծություններով ու գնահատումներով արժևորվել էր կատարվածը: Այլ խոսքով՝ նման դեպքերում Աբրահամ Երևանցու գնահատումները դառնում են **վերագրելի** և չեն արտահայտում նրա իմացությունն ու

¹⁰ **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 7-8 (ընդգծումը մերն է. – Ա.Ն.):

¹¹ **Բաբայան Լևոն**, Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւնը», «Պատմաբանասիրական հանդես», 1981, թիվ 3, էջ 145:

հայացքները: Մասնավորապես Աբրահամ Երևանցին իր վկայագրությունների շրջարկում փաստագրելով, որ օսմանցիները Էջմիածինը չեն գրավել, գրում է. «Է [=7] օր անցավ, օսմանցին չէր գնացել յԷջմիածին. Ըստամբօլու մին Ֆարման Էկավ թե՛ «ՅԷջմիածնու հեղ բան չունեք»»¹²: Սա ընդհանրացում է տեղեկության մակարդակով, որն ընդհանրապես բնորոշ է Աբրահամ Երևանցուն: Նա շատ հաճախ չի խորանում պատճառահետևանքային կապերի մեջ, պատմաքաղաքական էքսկուրսներ չի կատարում, հավելյալ աղբյուրներ չի վկայակոչում, նա պարզ վկայագրող է ընդհանրապես: Սակայն նրա Պատմության խմբագիրը հետահայաց անում է նաև որոշակի համադրումներ ու վերլուծություններ, որոնք ի վերջո Պատմության տեքստին հաղորդում են որոշակի վերլուծականություն: Բերված հատվածի խմբագրումն այդ առումով չափազանց խոստն է. «Ձի ի Ժամանակին, յորում լինէր զօրացն օսմանցոց ի Հայաստան միսիլ, ոմն բարեպաշտ մեծատուն ի հայոց ազգէ, Սեղբոս անուանեալ, որ իրաց պիտոյից արքունի պաղատանն ծառայելով, շնորհս գտեալ էր եւ էր ինքն անուանի քան զամենայն մեծամեծս հայոց, որք ի Կոստանդնուպօլիս են, բարեխօս եղեալ էր վասն Էջմիածնին, որպէսզի առ խնամս ազգիս հայոց եւ առ օգուտն արքունի հրաման տացէ սուլտանն եւ պատուիրեսցէ փաշային՝ ի սուրբ Էջմիածնին անխալել, եւ ոչ թոյլ տալ զօրաց իւրոց զայն սուրբ տեղին ասպատակել: Եւ փաշայն, ըստ բանից սուլտանին հրովարտակի, զգուշացոյց զգօրսն յասպատակելոյ, եւ եղ անդէն գունդս զինուորաց ի պահպանութիւն»¹³:

Ընդհանրապես, նման օրինակները Աբրահամ Երևանցու Պատմության բնագրի և խմբագրման միջև տարբերությունների առումով շատ-շատ են: Դրանք պետք է վերլուծվեն պատմագիտական տեղեկության ընդհանրական գնահատումի մեջ, բայց ոչ երբեք որպես Աբրահամ Երևանցու աշխատանք, գնահատական, տեղեկությո՜ւյ կամ տեսակետ:

3.

Պատմության ձեռագիր հիշատակարանում Աբրահամ Երևանցին վկայում է, որ ականատեսն է այն բոլոր իրադարձությունների, որոնք շարադրել է: Ականատեսություն փաստարկող և հայ պատմագրական տեքստին բնորոշ այնպիսի ներտեքստային միավոր, ինչպիսին է «ասացանք», «յիշեցանք» և այլն, այս առումով ամենատարածվածն է Երևանցու Պատմության մեջ: Մյուս կողմից՝ առկա են նաև ներբերվող տեքստին բնորոշ կաղապարներ՝ «եւ լսեցի», «այլոց խօսելովն» և այլն, վկայում են այն մասին, որ Պատմության որոշ դրվագներ նա գրի է առել ուրիշներից լսելով: Այլ խոսքով՝ Երևանցու Պատմության մեջ առկա են նաև **բանավոր աղբյուրներ**: Ըստ էության այս դեպքում գրեթե բացառապես գործ չունենք **գրավոր աղբյուրների** հետ, քանզի Երևանցու Պատմությանը բնորոշ է նաև այսպես կոչված՝ շտապությունը, այն է՝ արագորեն վկայագրել այն ամենն, ինչ այդ պահին հասանելի է: Գրավոր աղբյուրների հետ լրացուցիչ աշխատանք, եթե դրանք, իհարկե, եղել են, Երևանցին չի տարել և իր ունեցած տեղեկությունները ստուգելու, փաստարկելու կարիք չի ունեցել:

¹² **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 25:

¹³ **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 99-100:

Աղբյուրների առումով հարկ է նշել ևս մեկ կարևոր հանգամանք: Եթե բանավոր աղբյուրներին դիմելիս հայ պատմագիրները, ընդհուպ մինչև ժանրի անկման շրջանում երևումները, յուրօրինակ **գրական** աշխատանք էին տանում՝ այն է, լսածը տեղադրում էին որոշակի ներժանրային հատույթի մեջ (գրույց, վարք, վկայաբանություն և այլն), ապա Աբրահամ Երևանցուն եթե չասենք անձանոթ, ապա գոնե խորթ է աշխատանոցային այդ մանրամասնը: Լսած տեղեկությունը նա միայն վերաշարադրում է՝ այն պարզապես ենթարկելով իր պատմելու ոճին:

Աբրահամ Երևանցու Պատմության աղբյուրների քննության տեսանկյունից առանձին թեմա է խմբագրված տարբերակի հարցը: Այստեղ Հ. Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանը, բնականաբար, անխուսափելիորեն օգտվել է **Պատմության ստեղծումից հետո հատկապես Երևան եկած** գրավոր և բանավոր աղբյուրներից՝ այդ կերպ հարթելով Աբրահամ Երևանցու վկայագրությունների որոշ խտրեր:

Աբրահամ Երևանցու Պատմության կառուցվածքը տարբեր հրատարակություններում ներկայացվում է տարբեր կերպ: 1938 թվականի երևանյան հրատարակության մեջ Պատմությունը բաղկացած է 7 գլխից, որոնցից յուրաքանչյուրը վերնագրված է այդ գլխի բովանդակության, այսպես կոչված, անոտացիայով: Նույն սկզբունքը պահպանված է 1977 թվականի վենետիկյան հրատարակության՝ Հ. Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանի խմբագրած տարբերակում, բայց այս դեպքում գլուխների թիվը 21 է (ԲՄ): Աբրահամ Երևանցու Պատմության ինքնագիր բնագիրը նույնպես բաղկացած է 21 (ԲՄ) գլխից, սակայն բացակայում են վերնագրերը: Վերնագրերի գոյությունը բովանդակային առումով ոչինչ չի փոխում, բնականաբար, սակայն ի ցույց է դնում Երևանցու Պատմության խմբագրի քաջատեղյակությունը պատմագրության ժանրային օրինաչափություններին, մասնավորապես վերնագրային պոետիկայի յուրահատկություններին:

Ամեն դեպքում նույնիսկ առանց գլուխների վերնագրումների Աբրահամ Երևանցին բավական տրամաբանված անցումներով և կենտրոնացվածության ձգտող պատումով է շարադրում իրադարձությունները՝ միշտ կարևորել ժամանակագրական հստակ ընթացքը, իսկ դրանից կամ իրադարձություններից երբեմն հարկադրյալ շեղումները մշտապես արձանագրում է և կրկին այդ կետին վերադառնալիս կրկին շեշտում:

«Հայ պատմագիրներից և ոչ մեկը պատերազմները, բանակների տեղաշարժերը, արշավանքները, անցած ուղիները, քաղաքների ու բերդերի պաշարումն ու գրավումը, զորամիավորումների մարտական ուժերի ու զենքերի տեսակների քանակական տվյալները, զորավարների կիրառած տակտիկան ու ստրատեգիան այնքան մանրամասն չի նկարագրել, ինչպես այդ արել է Աբրահամ Երևանցին»¹⁴, գրում է Լևոն Բաբայանն ու ըստ այդմ կատարում ուշագրավ մի եզրահանգում. «Փաստորեն նա **պատերազմների պատմության պատմագիր** է, ինչը և հանդիսանում է նրա՝ իբրև պատմագրի, առանձնահատուկ կողմը»¹⁵:

Եվ ահա, պատերազմների այս պատմությունը սկսվում է ավդանների՝

¹⁴ **Բաբայան Լևոն**, Աբրահամ Երևանցու «Պատմությունը», «Պատմաբանասիրական հանդես», 1981, թիվ 3, էջ 149:

¹⁵ Նույն տեղում: Ընդգծումը մերն է.՝ Ա. Ն.:

Պարսկաստան արշավանքի դրվագումով և ավարտվում Նադիր խանի թագադրության և օսմանցիների հետ հաշտության փաստով: Ընդ որում՝ հետաքրքիր է, որ Երևանցին Նադիր խանի գործունեությանն ավելի հանգամանալից է անդրադառնում, քան, օրինակ, Հայաստանում այդ նույն ժամանակահատվածում տեղի ունեցած իրադարձություններին: Այդ դրվագներում Երևանցին բավական համառոտում է իր խոսքը:

Աբրահամ Երևանցու համար, իբրև պատմության մեկնակետ, ընտրում է 1721 թվականին ավղանների Միր-Մահմուդ շահի կողմից Սպահան քաղաքի գրավումը և Հուսեյն շահի սպանությունը: Ըստ ամենայնի՝ այսպիսի մեկնակետը պայմանավորված է Երևանցու այն ըմբռնմամբ, որ հենց այդ իրադարձությունը հիմք դրեց Սեֆյան հարստության անկմանը: Հուսեյն շահի՝ մի կերպ փախուստի դիմած Թահմազ որդին, ժառանգելով հոր գահը, զորք է հավաքում և սկսում պատերազմել ավղանների դեմ: Պարտվելով՝ նա դիմում է վրաց Վախթանգ թագավորին՝ օգնության համար, իսկ վերջինս մերժում է՝ պատճառաբանելով, որ ինքն էլ է պատերազմի մեջ օսմանցիների հետ: Թահմազի հրամանով Մահմադ կուլի խանը, որ մահմեդականությունն ընդունած վրացի էր, իր զորքով հարձակվում է Վախթանգի վրա և պարտություն կրում:

Իրադարձությունների վկայագրումը այնուհետև հերթագայվում է Վրաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններով, օսմանցիների կողմից Թիֆլիսի, այնուհետև Կարբի գյուղի գրավումով: Աբրահամ Երևանցին առանձին գլխով ներկայացնում է 1724 թվականի Երևանի պաշարումը: Սա Երևանցու պատմության թերևս լավագույն հատվածներից մեկն է և՛ բովանդակային ընդգրկմամբ, և՛ թե մանրամասնությունների առատությամբ, և՛ հատկապես ողբերգական մանրամասների պատկերավոր նկարագրությամբ. «Օրն ուրբաթ, մտան քաղաքն: Աստուած փրկէ, Տէրն ազատէ. կռիվ էլաւ յառավօտուն մինչ ի յերիզվայ պահն, զպանելօլ օսմանցի քրիստոնէն, քրիստոնէն օսմանցուն, մինչ ի *հղ* [=24] պահն: Աստուած ազատէ, Տէր փրկէ, այնչաբ յարուն թաբեց որ Ջանկու ջուրն կամրայծառեց, յարունայ հոտն ի մէջ քաղաքէն կը բուրէ, ողորմելի քրիստոնէքն բովանդակ գտուրն քաշեցին, ոչ մնաց քրիստոնայ. անմեղ արդարներըն գերի վարեցին, կուս աղչիքունքն ջրում խեղդեցցալ, այսչաբ գերի գնաց ի ձեռն օսմանցու: Գերիքն լեցվեց օսմանցու չատիրներն, մնացել անտէր եւ անճաճանչ ողորմելի արդարբո: Եղալ պղծութիւն, անօրէնութիւն, վասն քրիստոնի մեղացն, որ մեղքն բազմացալ քրիստոնի:

Թվին ՌՃՀԳ [1724]ումն, ունիսի է [=7]ումն, օսմանցին առաւ քաղաքն, նստաւ: Մնաց բերդն»¹⁶:

Երևանի գրավումի նկարագրությունից հետո Աբրահամ Երևանցին պատմում է նաև օսմանցիների և պարսիկների միջև մղված պատերազմները: Այնուհետև բավական շատ կրկին անդրադառնում է Նադիրին՝ և՛ նրա մղած կռիվներին, և՛ նրա նյութած դավաղություններին: Իսկ պատմության վերջում Աբրահամ Երևանցին ներկայացնում է Մուղանի դաշտում Նադիրին Իրանի շահ հռչակելու դրվագը:

Բովանդակային այս ընթացքը ներառում է ամենատարբեր պատմական կերպարներ, հարաբերություններ, տեղանքի, պատերազմների, զորքի ու զինատեսակների նկարագրություններ, որոնք է՛լ ավելի են արժևորվում այն հանգամանքով, որ

¹⁶ *Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 31:*

վկայագրված են ականատեսի կողմից:

4.

Աբրահամ Երևանցու երկի գրական արժեքի խնդիրը քննաբանելի է երկու հատույթով՝ բուն բնագիրը և հետագա խմբագրումը, որը կատարել է Հ. Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանը: Հարցն այն է, որ Աբրահամ Երևանցու աշխատության բնագիր օրինակը երևան է հանում լեզվի, ոճի, պատումի, անգամ՝ շարահյուսական ձևերի միանգամայն այլ պատկեր, քան, բնականաբար, հետագա խմբագրումը: Ինչպես իրավացիորեն այս առումով նշում է Հ. Մահակ Ճեմճեմյանը՝ «Աբրահամ Երևանցիի պատմությունը (խոսքը վերաբերում է ինքնագիր բնագրին. – Ա.Ն.) կը ներկայանայ մեզի սաղմնային վիճակի մեջ, գրուած առանց ոճի եւ ընթերցողի հաճելի դառնալու մտահոգութեան: Կու գայ բուն պատմագիրը (նկատի ունի խմբագրության հեղինակին. – Ա.Ն.), կ'առնէ նոյն նիւթը, կը կենդանացնէ, կուտայ անոր ոգի ու կենսունակութիւն»¹⁷:

Ընդ որում՝ բնականաբար, այս խնդրադրության պարագային նախևառաջ դիտարկելի է բնագիր տեքստը: Այստեղ նախ պետք է նշել, որ այսպես ասած գրագիտության տեսանկյունից Աբրահամ Երևանցին, մեղմ ասած, չի փայլում, և առկա են լեզվական, ուղղագրական, ոճական հարյուրավոր սխալներ: Բայց գրական տեսանկյունից չափազանց հետաքրքիր է նրա պատումն ինքնին, որ բնական է, և նույնիսկ կարելի է ասել չի ենթարկվում ոճական որևէ օրինաչափության: Այստեղ գործ ունենք յուրօրինակ ասացողի հետ, որի համար կարևորը տեղեկատվություն փոխանցելու գործառնություն է:

Մյուս կողմից՝ Աբրահամ Երևանցու Պատմությունն ունի *գրական արժեք* թեկուզև այն տեսանկյունից, որ շարադրված է կոնկրետ ժանրի՝ պատմագրության տիրույթում՝ անկախ պատմիչի ժանրագագացողության մակարդակից: Հայ պատմագրությանը բնորոշ այնպիսի հատկանշական կողմեր, ինչպիսիք են պատմական դեմքերի կերպավորումը, գեղարվեստական որոշակի տարրերի կիրառումը և այլն, բնորոշ են Աբրահամ Երևանցու Պատմությանը: Այլ խոսքով՝ այն պարզապես զուտ ժամանակագրություն չէ: Այս առումով՝ ուշագրավ է նաև պատմիչի լեզուն, որն ըստ էության, Երևանի գավառաբարբառն է: Գրականության լեզվի աշխարհիկացման միտումը, որ հետագայում Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի հենքը դարձավ, Աբրահամ Երևանցու Պատմության մեջ արդեն լայնորեն կիրառվում է:

Պատմության խմբագրված, և ըստ ամենայնի, որոշակի կանոնիկություն հաղորդած տեքստը, բնականաբար, երևան է բերում գրական այլ հատկանանություններ, նախևառաջ՝ ոճի տեսանկյունից: Այստեղ հարկ է նշել, որ խմբագիրը բավական ազատ է եղել իր գործողություններում, չի խորշել անգամ կրճատումներից և հավելումներից: «...նիւթին ներկայացուցած կարեւորութեան համաձայն ընդարձակուած են կամ համառոտուած,- պարզաբանում է Հ. Մահակ Ճեմճեմյանը,- ...խմբագրողը վարդապետ մը ըլլալով, ինքն իր կողմէ աւելցուցած է հոգեւոր խորհրդածութիւններ, խրատական տողեր, որոնք ամբողջովին իրն են եւ ոչ թէ Աբրահամ Երևանցիի»¹⁸: Մյուս կողմից՝ Հ.

¹⁷ Տե՛ս **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Մահակ Ճեմճեմյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 8-9:

¹⁸ Տե՛ս **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, պատրաստեց՝ Հ. Մահակ Ճեմճեմյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 9-10:

Մատթեոս Եվդոկացի Գարագաշյանը քաջաճանձ է գրականությանը, տիրապետում է պատմագրության ժանրի օրինաչափություններին և յուրահատկություններին, և ձգտել է այսպես ասած՝ հում նյութից ձևել նաև պատմագրական երկ:

АБРААМ ЕРЕВАНЦИ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО «ИСТОРИЯ ВОЙН» - АРКМЕНИК НИКОГОСЯН - В статье представлены скудные сведения о биографии историографа 18 века Абраама Ереванци; представлено общее, но характерное изложение его труда "История войн". При анализе труда, особенно его ценности как литературного произведения, рассматриваются оба изданных первоисточника. Рассматриваются различные филологические, аксиологические, идеологические, тематические, лингвостилистические вопросы.

Ключевые слова: историография, автограф, стенограмма, источники, жанр, подражание, мемуары.

ABRAHAM OF YEREVAN AND HIS WORK "HISTORY OF WARS"- ARKMENIK NIKOGHOSYAN- The article presents meager information about the biography of the 18th century historiographer Abraham Yerevantsi; a general but characteristic exposition of his work "History of Wars" is presented. When analyzing the work, especially its value as a literary work, both published primary sources are considered. Various philological, axiological, ideological, thematic, linguo-stylistic issues are considered.

Keywords: historiography, autograph, transcript, sources, genre, imitation, memoirs.